

Dariusz Zajac

ODPOWIEDZIALNOŚĆ JAKO ELEMENT ŚWIADOMOŚCI ETYCZNEJ NAUCZYCIELA

Zawód nauczyciela należy do tych zawodów, którego przedstawicieli cechuje świadomość służby społecznej, swoiste powołanie, jak również stanie na straży obowiązujących już systemów normatywnych. Od nauczycieli wymaga się nie tylko wysokich kwalifikacji zawodowych, ale również odpowiednich postaw i zachowań moralnych. Przedstawiciele tego zawodu muszą zatem cechować się wyrobieniem etycznym, a co za tym idzie, właściwie ukształtowaną sylwetką deontologiczno-etyczno-moralną. Sylwetka taka „powinna stanowić podstawę nauczycielskiego działania i decydować o jakości jego zachowań” [Molesztak, Tchorzewski, Wołoszyn, 1994, s. 98].

Wskazania etyczne poszczególnych środowisk zawodowych mają regulować stosunek przedstawicieli danego zawodu do właściwych im czynności zawodowych, a w zawodach, w których działalność opiera się na kontaktach z innymi ludźmi - także stosunek do tych ludzi, dyscyplinę pracy, jej jakość, potrzebne kwalifikacje, a zatem to wszystko, co określa się mianem kultury pracy w ujęciu normatywnym [Augustyniak-Kopka, 1994, s. 69]. Nie bez powodu, nauczyciela porównuje się często do lekarza, jako że zawody te mają ze sobą wiele wspólnego. „Stosunek lekarza do chorego oraz stosunek nauczyciela do ucznia są typowymi stosunkami interpersonalnymi, które przez całe lata zajmowały dominujące miejsce w etyce (...), zarówno w przypadku lekarza, jak i nauczyciela, mamy do czynienia z wyjątkową zależnością człowieka określonej kondycji od wykonującego swój zawód” [Mu-

szyński, 1971, s. 121]. Zatem decydującą rolę w pracy nauczyciela odgrywać będzie aspekt osobowy stosunku między nim a uczniem, relacji, w której manifestuje się cała osobowość nauczyciela - a powinna to być osobowość bogata, dojrzała, prawdziwa, moralnie odważna, bogata w miłość. Inaczej rzecz biorąc - osobowość etycznie wyrobiona.

Praca nauczyciela ma to do siebie, że wiele zależy od niego samego, od jego zalet, sprawności, uzdolnień, kwalifikacji moralnej. Dobrze wykonywać swój zawód może jedynie nauczyciel posiadający głębokie przekonanie, że to, co robi, służy wielkiej sprawie, dobru dziecka, grupy społecznej (do której przynależy z racji wykonywanego zawodu) oraz społeczeństwa i narodu. Przekonania te wzmacniane zostają przez etyki zawodowe, regulujące czynności zawodowe, stosunki wewnątrz danej grupy społecznej, między osobnikami wykonującymi ten zawód, którzy jednocześnie pozostają w zróżnicowanych relacjach służbowych. Bywa i tak, że poszczególne etyki zawodowe tworzą wzór osobowy pracownika [Augustyniak-Kopka, 1994, s. 69-70].

Etyczne dywagacje nad zawodem nauczyciela nie mogą i nie powinny pomijać kwestii jego odpowiedzialności w pracy zawodowej. Punkt wyjścia do tego typu rozważań może stanowić świadomość człowieka (w tym przypadku nauczyciela), która, najogólniej biorąc, ujawnia go jako posiadającego władzę poznawczą w stosunku do otaczającej go rzeczywistości i jako taka, może być źródłem jego ściśle określonej aktywności, działań i decyzji [Zdyb, 1993, s. 17].

Na gruncie etyki funkcjonuje pojęcie świadomości moralnej, brak natomiast dostatecznej liczby określeń świadomości etycznej. Jednak - jak twierdzi M. Ossowska - brak definicji lub niedookreślenia definicyjne - nie powinny zniechęcać do uprawiania odnośnych refleksji [1986]. Odwołując się do pojęcia świadomości moralnej, należy stwierdzić, że jest ona najczęściej rozumiana jako "sfera świadomych przeżyć jednostki, obejmująca wiedzę dotyczącą zjawisk moralnych, zinternalizowanych wartości, norm, oraz stosunku do nich" [Jedynak, 1985, s. 151]. Zleca ona nam pewne postępowanie, a jednocześnie nie udziela innym żadnych roszczeń do niego.

Świadomość moralna obejmuje wszystkie przeżycia, które są intencją każdego działania w obrębie własnego „ja” i poza nim. Będzie tu zatem chodziło o zbiór informacji o sobie samym (tj. informacji o tym, kim jesteśmy, kim powinniśmy zostać, kim zostać chcemy), jak również podsystem „nie-ja”, traktujący o postrzeganych elementach środowiska - w trzech kategoriach poznawczych: jakie są, jakie powinny być i jakie chcielibyśmy, aby były [Gołąb, 1974, s. 170]. T. Tomaszewski podkreśla, że: „Najwyższy poziom osiąga świadomość człowieka wtedy, gdy potrafi on wyraźnie rozróżnić własną osobę, własny punkt widzenia i świat istniejący niezależnie od niego, a równocześnie potrafi wytworzyć sobie obraz samego siebie jako czynnego elementu otoczenia, uczestniczącego w procesach zachodzących dookoła niego” [1979, s. 175].

Wyobrażenia jednostki o sobie samej składają się na określony obraz „ja”. Osobowe „ja” stanowi źródło i podłoże, z którego bierze początek postępowanie człowieka, jego postawa i uczestnictwo w życiu społecznym, jego przekonania i poglądy. Ogólnie - stanowi ono źródło poczynań i działań człowieka [Cichoń, 1996, s. 114-115]. „Zachowanie człowieka, zawsze w ten czy inny sposób, ma związek z jego wyobrażeniem o sobie samym (obraz „ja”), o tym, jaki powinien lub chciałby być” [Kon, 1987, s. 17]. Własne „ja” zostaje zawsze uświadomione jedynie w związku z jakimś stosunkiem: ja-nie ja, ja-inny, ja-my, ja-moje, ja-ja [s. 21]. Za K. Płatonowem możemy powiedzieć, że ludzkie „ja” wiąże się z uświadomieniem przeciwstawienia siebie otaczającemu światu oraz z pojęciem ciągłości i świadomości, i występuje - jak stwierdza A. Spirkin - jako „podmiot świadomości i zjawisk psychicznych w swej całościowej integralności” [cyt. za: Kon, 1987, s. 20].

Zdaniem L. Petrażyckiego, wyobrażenia podmiotów obowiązków, które są podmiotami w stosunku do orzeczeń powinności, wyobrażenia okoliczności, którymi obowiązek jest uwarunkowany, wyobrażenia faktów, wyznaczających treść odpowiednich norm, warunkujących ich moc, przynależą do świadomości etycznej [1985, s. 146]. Rdzeniem tej świadomości będzie wiedza o obowiązkach i powinnościach. Nie będzie to jednak wiedza o tym, co uważa się za moralne, a co za niemoralne, ale przede wszystkim wiedza o tym, co powinno uważać się

za moralne, co jest dobre, do czego należy dążyć, co powinno być celem ludzkich dążeń, jakie motywy powinny kierować ludzkim postępowaniem.

W świetle tego, co zostało wcześniej zasygnalizowane, pojęciem świadomości etycznej nauczycieli będziemy mogli określić wewnętrzną reprezentację osobowego „ja” wobec własnej pracy zawodowej, jego wewnętrzny obraz czy też odbicie, na które składać się będzie wiedza o swoich powinnościach i obowiązkach, systemie norm i wartości związanych z pracą zawodową, a także zgodność głoszonych (deklarowanych) i rzeczywistych czynów, jakie nauczyciel potrafi wykonać lub wykonuje. Tak skonstruowana, projektująca definicja świadomości etycznej, skłania do przekonania, że podstawowymi jej składnikami są obowiązek i powinność.

Na konieczność posiadania przez nauczycieli wysokiego poziomu świadomości etycznej wskazuje J. Aleksandrowicz: „Ktoś, kto naucza innych, musi sam aktywnie szukać odpowiedzi na podstawowe pytania, dotyczące sensu życia oraz argumentów na rzecz postawy humanistycznej i humanitarnej. Nie może być bowiem tak, żeby humanizm nauczyciela był albo nieświadomy, albo uzależniony od aktualnych doktryn, trendów, układów etc. To nie ma nic wspólnego ze świadomością etyczną” [1983, s. 88]. I dalej dodaje: „Nauczyciel (...) powinien być człowiekiem o najwyższym stopniu świadomości etycznej. Powinien - zwłaszcza w czasach dzisiejszych - poczuwać się do odpowiedzialności nie tylko za swoją dyscyplinę, uczelnię, wychowanków, kraj, ale (...) za **ludzkość całą**” [s. 89]. Chociaż rozważania autora nad świadomością etyczną odnoszą się do nauczycieli akademickich, to jednak nie tracą one na aktualności w stosunku do nauczycieli, innych niższych szczebli nauczania i wychowania.

Nauczyciel o wysokim poziomie świadomości etycznej nie tylko wie, co powinien czynić, co jest jego obowiązkiem, ale również potrafi udzielić wyczerpującej odpowiedzi, dlaczego tak a tak powinien czynić, dlaczego to a to jest jego obowiązkiem. Tylko bowiem „(...) pogłębiona świadomość powinności (i obowiązków - D. Z.) sprzyja lepszemu wykonywaniu zadań zawodowych” [Krawcewicz, 1986, s. 22].

Nauczyciel o wysokim poziomie świadomości etycznej nie tylko zdaje sobie sprawę z tego, że jego powinnością i obowiązkiem jest bycie odpowiedzialnym, ale również potrafi dostarczyć odpowiednich argumentów, udzielając odpowiedzi na następujące pytania:

- Dlaczego powinien ponosić odpowiedzialność?
- Dlaczego powinien działać odpowiedzialnie?
- Dlaczego powinien brać na siebie odpowiedzialność za drugiego człowieka?
- Dlaczego powinien być pociągany do odpowiedzialności?

Potraktowanie odpowiedzialności, jako elementu świadomości etycznej nauczyciela, oznacza z jednej strony, że ów nauczyciel wie, co czyni (jest odpowiedzialny) i z drugiej strony, potrafi wskazać motywy swego działania (dlaczego jest odpowiedzialny) i przedstawić racje uzasadniające bycie przez niego odpowiedzialnym.

Uczeń ma prawo wymagać, wręcz żądać od nauczyciela odpowiedzialności. Przypada mu ona jako jego należność. Odpowiedzialność nauczyciela za ucznia nie będzie więc i nie może być pojmowana jako wyświadczenie „dobrego uczynku”, ale „dostarczenie” uczniowi tego, co mu się słusznie należy. Z kolei brak odpowiedzialności nauczyciela za ucznia lub jej zawężenie jest równoznaczne z wyrządzeniem temu uczniowi krzywdy, pozbawieniem go czegoś, do czego może rościć sobie prawo jako swoją należność. Tak rozumiana odpowiedzialność nauczyciela staje się zarówno jego obowiązkiem moralnym, jak i prawnym.

W znaczeniu normatywnym, odpowiedzialny jest nauczyciel, który przejawia poczucie odpowiedzialności. „Poczucie odpowiedzialności jest wiedzą o sobie, innych ludziach, otaczającej rzeczywistości, a także wiedzą o powinnościach, jakie ma się wobec otaczającej rzeczywistości” [Ostrowska, 1995, s. 31]. To właśnie poczucie odpowiedzialności popycha człowieka do określonych działań, przerwania lub zaniechania innych czynów. Poczucie się do odpowiedzialności stanowi etyczną miarę działania dla dobra dziecka, ucznia czy wychowanka [Homplewicz, 1996, s. 157]. Istotą etycznie dojrzałego poczucia odpowiedzialności za kogoś jest dostrzeganie jego potrzeb i interesów. Etycznie dojrzałym człowiekiem jest ten, który głęboko czuje się za coś lub kogoś odpowiedzialny [Olearczyk, 1990, s. 26].

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że zakres odpowiedzialności nauczyciela jest bardzo szeroki. Nauczyciel bowiem, jest odpowiedzialny nie tylko przed uczniem, ale również przed rodzicami tegoż ucznia, przed całym społeczeństwem, a nawet światem. Warto w tym miejscu powołać się na słowa cytowanego już wcześniej, J. Aleksandrowicza, który tak ujął powyższy problem: „Ponieważ przyszłość w ogromnym stopniu zależy od działalności dzisiejszych nauczycieli wszystkich szczebli, ich odpowiedzialność etyczna za świat i ludzkość jest większa niż kiedykolwiek (...). Odpowiedzialność za całość staje się w naszych czasach miarą wartości i wyznacznikiem etyki nauczyciela (...)” [1983, s. 90].

Przedstawione tu - z konieczności w sposób skrótowy - rozważania nad świadomością etyczną nauczycieli i odpowiedzialności jako zasadniczego jej elementu, nie wyczerpują wszystkich istotnych kwestii. Jednakże, już dotychczasowa analiza tego problemu skłania do pewnych spostrzeżeń i refleksji.

Należałoby zastanowić się, jaki poziom świadomości etycznej prezentują współcześni nauczyciele wszystkich szczebli nauczania i wychowania. Badania przeprowadzone przez H. Najduchowską i E. Wnuk-Lipińską w 1984 r. nad świadomością etyczną nauczycieli akademickich wykazały, że jest ona u badanych nieskrystalizowana. Wyjaśnienia własnych stanowisk nauczycieli akademickich, odnośnie określonych stwierdzeń natury etycznej (wśród których nie zabrakło i takiego, który odnosił się do ich odpowiedzialności, a brzmiał następująco: „Pracownicy naukowcy nie mogą ponosić odpowiedzialności za sposób wykorzystania wyników swoich badań”) świadczyły o tym, że problemy te nie są przedmiotem szerokiej refleksji ludzi nauki. Świadczyła o tym również ogromna polaryzacja stanowisk nauczycieli akademickich, oraz brak konsekwencji w udzielaniu odpowiedzi przez te same osoby na różne pytania [Najduchowska, Wnuk-Lipińska, 1990, s. 110-132]. Do dzisiaj brak jest jednak dostatecznej ilości badań, odnoszących się do świadomości etycznej nauczycieli niższych szczebli kształcenia. Przeprowadzenie tego rodzaju badań, przy uwzględnieniu odpowiedzialności jako powinności i obowiązku nauczycielskiej profesji, mogłoby stanowić cenny wkład w rozwój myśli etyczno-pedagogicznej.

Bibliografia:

- Aleksandrowicz J., *O powołaniu nauczyciela akademickiego*, Życie Szkoły Wyższej, 1983 nr 9.
- Augustyniak-Kopka J., *O uwarunkowaniach postrzegania moralnego*, Łódź 1994.
- Cichoń W., *Człowiek - wartości - wychowanie. Zarys problematyki aksjologiczno-wychowawczej*, Kraków 1996.
- Gołąb A., *Problemy psychologii moralności*, [w:] *Etyka*, Jankowski H. (red.), Warszawa 1975.
- Homplewicz J., *Charakterystyka i uzasadnienie etyki pedagogicznej*, [w:] *Moralność i etyka w ponowoczesności*, Sareło Z. (red.), Warszawa 1996.
- Jankowski H. (red.), *Etyka*, Warszawa 1975.
- Jedynak S. (red.), *Słownik etyczny*, Warszawa 1985.
- Kon J. S., *Odkrycie "ja"*, Warszawa 1987.
- Krawcewicz S., *Odpowiedzialność moralna nauczyciela*, Oświata i Wychowanie, 1986 nr 34.
- Muszyński H., *U podstaw etyki zawodowej nauczyciela*, [w:] *Etyka zawodowa*, Sarapata A. (red.), Warszawa 1971.
- Najduchowska H., Wnuk-Lipińska E., *Nauczyciele akademicy 1984*, Warszawa 1991.
- Olbrycht K. (red.), *Edukacja aksjologiczna*, t. II, Katowice 1995.
- Olearczyk T. E., *Sprawa odpowiedzialności w wychowaniu*, Nowa Szkoła, 1990 nr 1.
- Ossowska M., *Socjologia moralności*, Warszawa 1986.
- Ostrowska K., *Poczucie odpowiedzialności jako element dojrzałej osobowości*, [w:] *Edukacja aksjologiczna*, t. II, Olbrycht K. (red.), Katowice 1995.
- Petrażycki L., *O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, Warszawa 1985.
- Sarapata A. (red.), *Etyka zawodowa*, Warszawa 1971.
- Sareło Z. (red.): *Moralność i etyka w ponowoczesności*, Warszawa 1996.
- Tomaszewski T. (red.), *Psychologia*, Warszawa 1979.
- Tomaszewski T., *Świadomość*, [w:] *Psychologia*, Tomaszewski T. (red.), Warszawa 1979.
- Zdyb M., *Istota decyzji*, Lublin 1993.